

Araçsal Rasyonalite Değerden Bağımsız mıdır?

Is the Instrumental Rationality Value-Free?

YURDAGÜL KILINÇ ADANALI 

Selçuk University

Received: 27.08.2019 | Accepted: 30.06.2020

Abstract: Instrumental rationality differs from substantive rationality in that it focuses on maximizing the results of choices and on the means provides the best results. The distinction between instrumental and substantial rationality is based on the distinction between theoretical and practical rationality. While theoretical rationality is related to our beliefs and mental processes, practical rationality is related to our behaviors and actions. Although the distinction between theoretical and practical rationality is generally accepted, the rationale for this distinction is not as clear as the distinction itself. This article aims to examine this rationale and question whether the instrumental rationality is value-free. If instrumental rationality can be demonstrated to be value-laden, the relationship between theoretical and practical rationality can be revised again in the context of value.

Keywords: Rationality, instrumental rationality, practical rationality, principles of rationality, value.



1. Araçsal Rasyonalite İlkeleri

Araçsal rasyonalite, amaç ve bu amaca ulaştırabilecek en etkin ve verimli araçları, neden-sonuç ilişkisine dayalı bir karar alma çerçevesinde tanımlar (Nozick, 1993: 133). Karar alma sürecinin sonunda tercih edilen alternatifin mahiyetini ahlaki bakımdan tartışmayan araçsal rasyonalite, alternatifler içeren bir set ve bu sette en iyi tercihin hangisi olacağı üzerinde *formel* bir analiz yapar. Bu analiz, ilgili olabilecek diğer unsurları (setin oluşma süreci, sosyal çevre, bireysel farklılıkları vb.) dışarda tutarak bizzat o tercihe uygun davranma neticesinde ortaya çıkan ürüne ve bu üründen elde edilen faydaya odaklanır (Nozick, 1993: 133). Bu yönüyle araçsal rasyonalite, mevcut tercih setinden faydayı maksimize edecek olan alternatifi tespit edebilme olarak tanımlanabilir. Diğer bir ifadeyle, alternatifler arasında yapılan tercihi ve bu tercihi yapan kişiyi rasyonel kılan, tercihin bireyin rasyonel zihinsel süreçlerine, bu süreçlerin dışında kendinde bir gerçekliğe veya değere dayanması değil aksine bireyin amaca ulaştıracak araçları tercihi ve bu tercihleri doğrultusunda karar alabilme ve davranabilme kapasitesidir. Böylece değer yüklü olarak sınıflandırılan teorik rasyonalitenin içeriğe ve amaçlara olan vurgusu, pratik rasyonalitenin bir alt dalı olan araçsal rasyonalitede hafifletilmiş hatta tamamen ortadan kaldırılmış olur. Daha bu aşamada tartışmaya dahil edebileceğimiz mantıkçı pozitivistler, geçen yüzyılın başında metafiziksel bağlamda değer teorilerinin meta-normatif alanda sınırlandırılması gerektiğini açıkça savunmuşlardı. Normatif teoriler, neyin iyi olduğu neyin kötü olduğu konusunda bir yargı bildirirken meta-normatif teoriler, değeri ve değer verme sürecini analiz eder; ancak, neyin iyi neyin kötü olduğu hususunda yargıda bulunamazlar. (Frankena, 2006: 639). Gerçekliği anlamak ve açıklamak üzere inşa edilen dünya görüşlerine ve bu görüşlerin içerdiği soyutlama ve kavramsal çerçeveye karşılık gelen teorik rasyonalitenin felsefi alanı, mantıkçı pozitivistlerin bu iddiasıyla daha da daraltılmış oldu.

Pratik rasyonalite, teorik rasyonaliteden farklı olarak yalnızca zihinsel bir süreç olarak kalmaz, mevcut varsayımlarla tutarlı belli bir davranışı da takip edilmesi için belirgin hale getirir (Korsgaard, 2008:27). Pratik rasyonalitenin alt alanı olan araçsal rasyonalite ise bir davranışın evrensel olarak kabul edilen kural, ilke veya ilkelere uygunluğunu kontrol eder (Rindova ve Martins, 2019: 325). Araçsal rasyonalite -Kant'ı hatırlayarak



ifade edersek- hipotetik emir formunda pratik rasyonalitenin bir ilkesidir.

Araçsal rasyonaliteye göre herhangi bir davranışı seçmeden önce bir tercih setimizin olduğu kabul edilir. Bu tercih setinin formel analizi için *sıralı olma*, *geçişlilik* ve *tutarlılık* ilkeleri gereklidir. Bu üç ilkeye *bağımsızlık*, *süreklilik*, *tamlık* gibi başka ilkeler eklense de genel olarak literatürde ilk üç ilke, tercih setinin analizi için yeterli görülmektedir. Ancak zaman zaman teorisyenlerin ilkelerin sayısı ve içeriği konusunda farklılaşmaları, tam bir uzlaşmanın sağlanmasının kolay olmayacağını göstermektedir (Nickerson, 2008:42). Bunun başlıca nedeni, ilkelere dair sorgulamanın neticesinde elde edilecek gerekçenin kendisini de sorgulamanın gerekmesi ve bu sorgulamanın sonsuza kadar devam etme riskidir. Öyle ki, neyin rasyonel olduğunu belirlemek için kullanılacak kriterlerin belirlenmesi esnasında yine rasyonel davranılması beklenir (Nickerson, 2008:44).

Yine de mevcut uzlaşmanın el verdiği kadarıyla ilkeler hakkında konuşmayı sürdürme imkânımız vardır. Tercih setinin formel analizinde kullanılan sıralı olma, geçişlilik ve tutarlılık ilkeleri, bireylerin alternatiflere dair eksiksiz bilgiye sahip olduğu ve özgür bir iradeyle tercihte bulunabildikleri tüm durumlarda rasyonel davranacaklarını varsayar. Bu varsayım, bilginin tamamına erişmenin gerçekten mümkün olup olmadığını tartışmaz. Üstelik tercih setinin nasıl oluştuğu da tartışmanın dışında tutulur. Tercih seti, içerdiği tüm alternatifleriyle birlikte verili kabul edilir (Dietrich ve List, 2012: 2). Verili kabul edilen bu set içindeki alternatifleri karşılaştırmak için yeterli bilgi var olduğunda insanların, çıkarlarını maksimize etme yönünde karar verecekleri varsayılır. Bu bağlamda rasyonel olabilmenin ilk normu *sıralı* bir tercih setine sahip olmaktır. Bir kimsenin x , y ve z den oluşan tercih setinin ilk sırasında x , ikinci sırasında y ve üçüncü sırasında z varsa bu bireyin neden böyle bir sıralama yaptığına dair bir açıklamasının olması beklenir. Neden z ilk değil de üçüncü sıradadır? Tercih setinde bulunan kişinin bu soruya vereceği cevap, o kişinin tecrübeleri ışığında nesnelere atfettiği farklılıkların bir yansıması olduğunu gösterir. Eğer sete q gibi bir alternatif daha eklenirse o kişinin sıralamasında değişiklik olabilir. Ancak bir insanın tercih seti her durumda (*ceteris paribus*) x , y ve z şeklinde aynı üç alternatiften oluşuyorsa sıralamasının da her seferinde aynı olması gerekir. Çünkü bireyin tercih setinde bulunan alternatifleri tüm artı ve eksilerini göz önünde bulundurarak kıyasladığı, bu kıyas-



lama neticesinde bir sıralama yaptığı ve nihayetinde rasyonel bir tercihte bulunduğu varsayılır (Morris ve Ripstein, 2007:1). Yukarıda bu setin verili kabul edildiğini söylemiştik. Bu yüzden sette neden x , y ve z alternatiflerinin olduğu ve diğerlerinin olmadığını sormamız anlamlı olmayacaktır.

İkinci norm *geçişlilik* yani tercih setindeki alternatifler arası seçimlerde tutarsızlığın olmamasıdır. Eğer bir kimse üç alternatifli bir sette x 'i y 'ye tercih ediyor; y 'i de z 'ye tercih ediyorsa x 'i z 'ye tercih etmelidir. Bu geçişli düzen, bir tercihin rasyonel olup olmadığının belirlendiği ölçüttür. Diğer bir ifadeyle, tercih düzeni bir alternatifin tercih edilmesinin gerekçesini de verir. Örneğin sevilen meyveler setimizde birinci sırada çilek, ikinci sırada elma ve son sırada kiraz var ise kirazın çilek ve elmaya göre son sırada olmasının da bir gerekçesini verebilmeliyiz. Öte yandan şayet bir kimse x ile y ve y ile z arasında nötr ise yani birini diğerine tercih edemiyorsa zorunlu olarak x ile z arasında da nötr olmalıdır. Bu ilkeye uyulmaması durumunda kişi rasyonel olarak hedefine ulaşamayacaktır; çünkü her bir tercihi diğerine tercih edilebilir durumdadır. Bu da bizi en başta tutarsızlık sorunuyla karşı karşıya getirir.

Bu yüzden sonucu ve belki de araçsal rasyonalitenin vazgeçilmez ilkesi *tutarlılıktır*. Tutarlılık sadece inanç, istek, arzu ve davranış setlerinin içinde değil ayrıca bu setler arasında da olmalıdır (Elster, 1983,1). Çünkü araçsal rasyonalitenin önceliği birbiriyle tutarlı inanç, arzu ve davranışlara sahip olmamızdır. Setler ve setlerin içeriğindeki alternatiflerin aynı olduğu halde birbiriyle tutarsız inançlara sahip olmak, irrasyonel olmanın göstergesidir. Diğer bir ifadeyle irrasyonellik, set içeriklerinde hiçbir değişim olmamasına rağmen aynı konuda birbirine tamamen zıt kararlar vermektir. Bu nitelikteki kararlar doğrultusunda davranmak ise öngörülemezliğe neden olacağından tutarlılıktan da söz etmek mümkün değildir. Peki, bu durumda tutarsız bir seti ya da set içi alternatifleri dışarıdan bir etki ya da baskı yoluyla değiştirmek bir çözüm sağlar mı? Bir insanın inanç, istek ve arzu setlerine ya da setler arası tutarsızlığa dışarıdan müdahale ederek setlerin mahiyetini zorla değiştirmeye çalışmak araçsal rasyonalitenin hedeflerinden değildir. Aksine araçsal rasyonalite bu setler dahilinde tutarlı tercihler yapılıp yapılmadığını öncelikli olarak tespit edilmesiyle ilgilenir. Örneğin; a ve b 'nin mahiyetinden bağımsız olarak aşağıdaki gibi bir inanç seti tutarsız yani irrasyonel olacaktır:



- (i) a' 'yı yapmayı arzu etmekteisin.
- (ii) a' 'yı yapabilmen ancak b' 'yi yapmayı istemekle mümkün olabilir.
- (iii) b' 'yi yapmak gibi bir isteğin yok.

A' 'yı yapmaya istekli olmak ve b' 'nin a' 'nın gerçekleşmesi için zorunlu bir araç olduğuna inanmakla beraber b' 'yi yapmayı istememek durumu bir tutarsızlıktır. Mesela ağır bir trafik kazası geçirdik. Kaza sonucu omurgamızda hasar oluştu. Eski haline dönebilmesi için ortopedik boyunluk kullanılması gerekiyor. Ancak boyunluk çok acı veriyor. Sağlıklı halimize dönme isteğine rağmen boyunluğu kullanmayı reddetmemiz irrasyonel bir davranış olacaktır. Rasyonel bir kimse olarak tutarlı olabilmek için:

- (i) Omurgamın kaza öncesi sağlıklı haline dönmesini istiyorum.
- (ii) Bunun için ortopedik boyunluk kullanılır.
- (iii) O halde rasyonel bir insan olarak ortopedik boyunluk kullanmam gerekiyor (*ought*).

Ancak amacım (omurgamın düzeltilmesi) ve bu amaca götüreceğim aracın (ortopedik boyunluk), rasyonel bir kimse olarak farkında olduğum halde ortopedik boyunluğu kullanmayı reddetme durumunda ortaya çıkacak tutarsızlığın giderilme yolu, araçsal rasyonalite içinde kaldığımız sürece gösterilememektedir. Araçsal rasyonalitenin bu özelliği, yukarıda ifade ettiğimiz gibi *formel* bir analizle kendini sınırlanması ve değer bağımsız olma iddiasını destekler gibi görünür. Çünkü tutarlılıkla birlikte araçsal rasyonalitenin diğer iki normu olan sıralılık ve geçişlilik ilkeleri, sadece yöntemsel olarak araçların amaca ulaştırma başarısını yani sonuçların maksimize olup olmadığını ölçer. Halbuki bu tutarsızlık hali, rasyonalistlerin yaptığı gibi bir dizi mantıksal doğruluk kriterleriyle açıklanabilirdi. Elbette böyle bir yönelim, ahlaki realizmin iddia ettiği gibi insanın iradesinden bağımsız mantıksal doğruların olduğunu varsayar (Korsgaard, 2008: 52). Araçsal rasyonalitenin bir metot olarak kullanıldığı “bilimsel” olma iddiasındaki neoklasik iktisadi teoriler, piyasa ve aktör davranışlarını betimlediklerini ve bu betimlemelerden etik bir yargının çıkarılamayacağını savunurlar. Çünkü aktörler, fayda ve kar maksimizasyonu amacıyla doğal ve mekanik bir düzlemde faaliyette bulunurken kültürel ve ahlaki değerleri göz önünde bulundurarak hareket etmezler. Amaç, piyasayı yönlendiren evrensel ve değişmez ilkeleri tespit etmektir. Çünkü değerle-



re göre değişken ve değerlerin yön verdiği bir piyasanın, fayda ve kar maksimizasyonunu sağlamada etkinliğinin sınırlı olacağına inanılır. Buna göre değerlerin varlığı, bir belirsizlik durumuna yol açarak piyasayı öngörülemez ve işleyemez hale getirebilir. Bilimsellik ve nesnellik iddiasında olan bu görüşe göre eğer piyasa davranışlarının analizinde, stratejik kararlar ve faydayı artıran tercihler üzerinde durulması gereken tek nokta olursa açıklama yapmak ve piyasayı dengede tutmak daha da kolaylaşacaktır. Ayrıca böyle bir bilimsel açıklama, her toplum için geçerli sayılabilecek evrensel bir çerçeve de sağlayacaktır. Araçsal rasyonalitenin bu yönü yani amacı verili olarak kabul etmesi, bilimsellik-evrensellik iddiası gereği içeriği ahlaki bir değerlendirmeye tabi tutmaması ve kendini deontolojik olandan ayırması hem ilgili literatürün hem de bu makalenin asıl problemi- midir. Jon Elster'in de işaret ettiği gibi araçsal rasyonalitenin kendini ahlak ve değer alanından bağımsız kabul etmesi bazen bizleri absürt sonuçları kabul etmeye zorlar. Elster şu örnekle bu absürt durumu açıklar: "Eğer bir kimse başka birini öldürme yönünde dayanılmaz bir arzu taşıyorsa ve bunu yapmanın en iyi yolunun (ya da bir yolunun) o kişiyi simgeleyen bir bebeğe iğne batırmak olduğuna inanıyorsa, o zaman o bebeğe iğne batırdığında rasyonel davranmış olur." (Elster, 2006: 15).

Bu örnekte de görüldüğü gibi birini öldürüp öldürmemenin ahlak açısından değerlendirmesi ya da iğne batırmanın bir insanı öldürüp öldürmeyeceğinin tartışması bir kenara bırakılır ve inanç ile eylem arasındaki tutarlılığa odaklanılır. Rasyonaliteyi araçsal olarak ilgili ilkeler üzerinden tanımladığımızda Elster'in dile getirdiğine benzer absürt durumlarla karşılaşmak elbette mümkündür. Benzer şekilde rasyonel olmayı bir insanın mutluluğu olarak tanımladığımızda eğer kurallara karşı gelmek bir kimseyi mutlu ediyorsa o halde rasyonel olan, o kuralları çiğnemekten geçecektir. Sözelimi trafik kurallarını çiğnemek bir insanı mutlu ediyorsa o halde onun için rasyonel olan trafik kurallarına uymamaktır. Ancak bu neredeyse irrasyonel olanın, rasyonel olduğunu iddia etmek değil midir? Teorik rasyonalite taraftarlarına göre bundan korunmanın bir yolu, rasyonaliteyi araçsal olana indirgemeksizin inanç ve niyetlerin özsel olarak rasyonel olup olmadıklarını sorgulamaktan geçer. Niyet ve arzuların içeriğini normatif bir değerlendirmeye tabi tuttuğumuzda Elster'in ifade ettiği türden araçsal rasyonalite eleştirilerini haklı çıkaracak durumlardan uzak kalmak



mümkün olacaktır. Bu öneriye göre araçsal rasyonalitenin mahiyeti göz ardı etmesinin bir sonucu olarak ortaya çıkan irrasyonel rasyonalite, teorik rasyonalite yardımıyla önlenebilir. Elbette böyle bir öneri, araçsal rasyonalite teorisyenleri açısından kolaylıkla kabul edilebilir değildir. Çünkü bunun kabulü yine rasyonel olanla normatif ve ahlaki olanı bir araya getirmek, hatta teorik rasyonaliteyi araçsal rasyonalitenin üstüne hâkim kılmak anlamına gelecektir. Oysa araçsal rasyonalitenin amacı tam da bu değer bağımlı eksenden kaçınarak maksimize eden stratejiyi bulmaktır.

2. Araçsal Rasyonalite İhlalinin İhlali

Araçsal rasyonalite, irrasyonellikleri gidermek için teorik rasyonalitenin önerisi doğrultusunda içerik değerlendirmesine başvurmakta olsa irrasyonelitenin ortaya çıkma nedenine dair yine araçsal rasyonalite çerçevesinde kalmaya imkân veren açıklamalarda bulunmayı yeğler (Hechter, 1994). Bu açıklamalardan ilki (i) reddetme eğilimidir. Buna göre içkin bir değerle uyumlu görünen bir davranış, teorik-rasyonel değil tam aksine araçsal başka bir nedenden kaynaklanmaktadır. Sözelimi ihtiyaç sahipleri için açık artırma yoluyla yapılan bir yardım organizasyonu düzenlendi. Böyle bir etkinlikte insanlar, araçsal rasyonalitenin aksine diğerkâm davranışlar sergiliyor gibi görünebilir. Halbuki bir başkasına karşılıksız yardım etmek bireysel faydayı maksimize eden bir davranış olmadığından araçsal olarak rasyonel kabul edilemez. Peki insanlar bireysel faydanın artırılmasına yönelik tercihlerde bulunuyorlarsa neden vakıf gibi yardım-laşma çalışmalarına da katkıda bulunuyorlar?

Araçsal rasyonalite taraftarları açısından bu davranışların altında yatan motivasyon, şahsi olarak bir insanın kendisinin bilinirliğini artırmak ya da sahibi olduğu şirketin tanıtımını daha geniş kitlelerle paylaşmak olabilir. Ya da örneğin bir devlet başkanının eşinin kadın, sağlık, çevre ya da eğitim gibi konularda önyak olduğu faaliyetleri düşünelim. Araçsal rasyonalite açısından bu davranış, eşinin bir sonraki seçimlerde yine kazanarak iktidara gelmesine yardımcı olmak şeklinde yorumlanabilir. Farklı bir örneğin üzerinde daha düşünelim: Bireysel açıdan bakıldığında oy verme davranışı belki de açıklanması en zor davranıştır. Çünkü bir insanın seçim günü oy vermek için harcadığı enerji, zaman ve çabanın seçim sonuçlarına etkisi düşünüldüğünde fayda oranı çok düşük çıkacaktır. Araçsal



açından irrasyonel görünen bu davranışın altında yatan gizli bir rasyonel motivasyon var mıdır? Varsa ne olabilir? Araçsal rasyonalite bakış açısından oy verme davranışının kısa vadede bireysel açıdan faydayı maksimize eden yönünün düşüklüğünü kabul edebiliriz. Hatta belki belli bir seçimde adaylardan hiçbiri seçilmek için yeterli niteliklere sahip olmayabilir de. Buna rağmen insanlar oy verme davranışında bulunabilir. Peki neden? Cevaplardan biri, insanların bir seçim sürecinde uygun adaylar olmasa dahi demokratik sistemin devam etmesini istedikleri için oy vermeye devam ettikleri şeklinde olabilir. Öyle ki seçimlerde az da olsa boş oy veren yani oy vermek için gerekli tüm harcamaları (vakit ayırma, sırasını bekleme vb.) yaptığı halde hiçbir aday için tercihte bulunmayan seçmenler de bulunmaktadır. Bu seçmenlerin davranışını araçsal olarak açıklayabilmek daha da zor görünüyor. Seçmenler açısından demokratik sistemin devamı, belli bir seçimdeki adaylardan ya da belli bir seçimin sonucundan daha önemli olabilir. Bu yüzden de sonuca etkisi minimum düzeyde olsa da seçmen, daha uzun vadeli düşünüp oy vermeye devam edebilir. Böylece ilk bakışta araçsal olarak *irrasyonel* görünen davranışların zemininde yine araçsal *rasyonel* motivasyonların var olduğu iddia edilmiş olur. Elbette bu reddetme eğilimi, altta yatan “gizli” araçsal motivasyonun her bir durumda yukarıdaki örneklerde de yaptığımız gibi açıklanmasını gerekli kılar (Hechter, 1994:319).

İkinci eğilim (*ii*), durumun önemsizliğini ifade etmektir. Buna göre araçsal açıdan rasyonel olmayan davranışların oranı o kadar düşüktür ki davranışları açıklamaya çalışan modeller, bu durumu göz ardı edebilir. Ancak bu açıklama da “önemsiz” olmanın kriterini belirlemeyi gerekli kılar (Hechter, 1994:320). Sözelimi, Dan Ariely *Predictably Irrational* (2008) adlı kitabında insanların günlük hayatında rasyonelden daha çok irrasyonel kararlar aldığını iddia eder ve bu iddiasını desteklemek için ekonomiden iş ilişkilerine, aileden kronik erteleme sorununa kadar pek çok örnek verir. Sıfırın cazibesi adını verdiği bir örnekte Ariely, insanların ihtiyaçları olmadığı halde sıfır bedava diye gereksiz ürün satın alabildiklerini gösterir. İnsanların örneğin 50TL’den 20TL’ye inen bir çantayı almaları olasıdır. Ancak aynı çanta 50TL’den 0TL’ye düşmüş ise yani bedavaya veriliyorsa insanların alma ihtimali neredeyse yüzde yüzdür. Peki, insanlar belki de ihtiyaçları olmadığı halde neden bedavaya karşı bu kadar direnç-



sizler? Ariely bu soruya insanların kaybetme korkusuna dikkat çekerek yanıt verir. İnsanlar belli bir bedel karşılığında yanlış karar vermektense bedava alırken herhangi bir kayıpları olmayacağı için bedavayı tercih ederler. Özellikle market müşterisi olarak insanların bu motivasyonla karar verdiklerinin farkında olan markalar, reklam ve satış stratejilerini buna göre belirler. Farz edelim belli bir marka peynir kullanıyoruz ve bu markadan da herhangi bir şikâyetimiz yok. Ancak zaman zaman markete gittiğimizde sırf bir alana bir bedava promosyonuna denk geldiğimiz için daha önce denemediğimiz bir marka peynir ile eve gitmişliğimiz vardır. Çoğu zaman da bu promosyonlarla bedava diye alınan ürün aslında alışık olduğumuz ürün kadar tatmin edici değildir (Ariely, 2008:64). Ariely'nin deneylerini bizzat yaparak test ettiği bu davranışlar, gündelik kararlarımızın araçsal açıdan rasyonel değil daha çok irrasyonel olduğunu kanıtlamaya yöneliktir. Ariely'in kitabına atıfla artırılabilir örneklerin tümü, önemsenmeyecek derecede az irrasyonel kararlarımız olduğu açıklamasının çok da yeterli olmadığını gösterir.

Son olarak (iii) teorik değer varsayımını tümüyle yok saymaktır ki buna göre içkin değerlerle güdülenen davranışlar, rasyonel tercih perspektifinden çok da problematik değildir ve açıklanması da gerekmez. İrrasyonel görünen davranışlarımıza ilişkin bu üç açıklamanın her biri araçsal rasyonalitenin çerçevesinin çok da sınırlı olmadığını ve teorik rasyonalite yoluyla izah edilmeye çalışılan pek çok davranışın temelinde yine bir araçsallık olduğunu iddia etmeye çalışır. Böylece irrasyonel görünen karar ve davranışları yine araçsal rasyonalite ile izah edebileceğimiz iddia edilmiş olur. Öyle ki tüm rasyonalite alanının araçsal rasyonaliteye indirgenme imkanına bile burada kapı aralanır. Dolayısıyla rasyonel tercih teorileri, en iyi seçim ve faydayı maksimize etme yollarının değerlendirildiği araçsal rasyonalite tartışmasını, teorik rasyonaliteden daha anlamlı ve daha kullanışlı bulur. Bunun bir nedeni araçsal rasyonalitenin yukarıda bahsettiğimiz evrenselleştirilebilir ilkelere dayandığı, özsel rasyonalitenin ise mahiyeti ön plana çıkarması itibariyle kültür, inanç ve sosyal ilkelere bağımlı olması diğer bir deyimle konvansiyonel olmasıdır. Rasyonel tercih teorilerinin bu kabulünü aslında şu varsayım desteklemektedir: insanlar araçsal olarak motive edildiğinde ve kar-zarar hesabıyla hareket ettiğinde birbirine benzer (evrenselleştirilebilir) davranışlarda ve seçimlerde bulunurken içkin



değerlerle motive edilen (kültür, inanç ve sosyal çevre kaynaklı) davranış ve seçimlerde birbirinden ayrışır.

Araçsal rasyonalite değerden bağımsız olduğunu iddia ederek kendini evrensel olarak konumlandırır. Böylece rasyonel alan nesnel, hesap edilebilir ve karşılaştırılabilir hale getirilir. Ancak bu anlayışın bizi götüreceği yer çok da açık değildir. Bir taraftan, faydayı maksimize etme kabiliyeti oranında rasyonel kabul edilen bir tercih, “değerli” olur ve belli bir arzu uyandırma kapasitesine göre niceliksel olarak derecelendirilir. İlk sırada yer alan tercih ile son sırada yer alan tercih arasında değerli olması yönünden bir farklılaşma olduğu kabul edilir. Değer alanının bu şekilde sadece hesaplanabilir olana indirgenmesi tekilci (monistic) bir değer anlayışına götürecektir ki bu da değerler alanının çoğulcu yapısıyla örtüşüyor görünmemektedir. Özellikle iktisat felsefesi alanının faydayı tüm yönleriyle niceliksel olarak tanımlayabilmekten uzak olduğu da düşünüldüğünde hesap edilebilirliğin ve derecelendirmenin ölçüsü tartışmaya açıktır.

Öte yandan araçsal rasyonalitenin, rasyonalite alanını niceliksel olana indirgeyerek daraltma girişimine rağmen alanın daha geniş bir perspektiften ele alınması gerektiğini dile getiren itirazlar da söz konusudur. Örneğin Anderson, pratik alanda rasyonalite ile değerın ayrılmazlığını, “bir değer teorisi eylemlerimizi rasyonel olarak yönlendirme konusunda bize yardımcı olmalıdır” şeklinde dile getirir (Anderson:1995,17). Çünkü ona göre rasyonel olmak, ilgi veya kaygılarımızı başkalarına anlaşılır bir biçimde ifade edebilmektir. Bunun ön koşulu da ortak alanları yönlendiren sosyal kurallara göre hareket etmektir. Anderson’un bu görüşü, uzun zamandır bilim felsefesinde de tartışılan, bilimsel olguların bilim adamının kişisel değerlerinden bağımsız anlaşılamayacağı iddiası ile elbette örtüşür (Dwyer: 1982, 160). Bu yüzden bilimsel ampirik yöntemin realite hakkında nesnellik iddiası, bilim adamının zihnindeki değer, inanç ve eğilimlerinden bağımsız olamayacağı gerekçesiyle eleştirinin hedefinde yer alır (Kowalik: 2010, 35). Ancak bu makalede bilimin ve bilim adamının nesnellik iddiasına yönelik bu itirazları yeniden ifade etmek gibi bir amacımız yoktur. Bundan sonraki kısımda amacımız daha çok araçsal rasyonalitenin tutarlılık, sıralılık ve geçişlilik gibi ilkelerine tekrar dönerek aslında bu ilkelerin değerle ilişkili olduğu ve bu değerlerin tercihinin saf araçsal bakımdan rasyonel olarak görülemeyeceği savımızı gerekçelendirmektir.



Öncelikle bu ilkeler, yukarıda da dile getirdiğimiz gibi bir karar ve davranışın rasyonel olabilmesinin kriterlerini vermektedir. Bu ilkeleri takip ederek verilen karar ve davranış, rasyonel kabul edilirken takip etmeyen karar ve davranışın irrasyonel olduğu iddia edilmektedir. Hatta irrasyonel gibi görünen davranışların yine altta yatan motivasyonu incelendiğinde araçsal açıdan açıklanabilir olduğu savunulur. Böylece araçsal rasyonalite ilkeleri, rasyonel olanı rasyonel olmayandan ayırt etmek için içsel (*internal*) bir kriter olarak ortaya çıkar. Şu halde soru, içsel ilkeler yardımıyla rasyonel olanı olmayandan ayırt eden araçsal rasyonalitenin bu ilkelerinin gerçekten de değer-bağımsız (*value-free*) [toplumsal ön kabullerden, konvansiyonlardan vs.] olup olmadığıdır. Eğer ilkelerin kendisi değer-bağımsız değilse o halde bu ilkeler üzerine inşa edilen araçsal rasyonalitenin değer-bağımsızlığı nasıl iddia edilecektir? Yok eğer ilkeler, değer-bağımsız ise bu ilkelerin araçsal olarak nasıl kanıtlanacağına açıklanması gerekmektedir. Bu her iki sorunun da bizi sadece araçsal rasyonalite değil pratik rasyonalitenin de ötesine gitmek zorunda bırakacağı bellidir.

En basit deyimle rasyonel olmanın irrasyonel olmaktan *daha iyi* olduğunu ifade etmek de aslında bir değer ifade eder. Ya da hangi amacın takip edilmeye değer bir amaç olduğunun tespiti de araçsal rasyonalitenin dışında bir alana işaret eder (Korsgaard, 2008: 42). Bir amacı idealize etmek ve onun gerçekleşmesi için çaba göstermek erdemli bir davranış olarak kabul edilebilir ki bu da değer alanını varsaymayı gerekli kılar.

Robert Audi'ye göre rasyonalite, belli zihinsel durumları gerektirir. Bunlar olmaksızın teorik ve pratik rasyonaliteden bahsetmek bile olanaksızdır. Bu durumlardan bazılarının temel, bazılarının temel olmayan (*non-basic*) veya dolaylı olduğunu iddia eden Audi'ye göre temel zihinsel durumlar, algı (*perception*), hafıza, bilinç ve akıl yürütmedir. Audi bunları rasyonalitenin kaynakları olarak değerlendirir (Audi, 2014:17). Örneğin rasyonalitenin algı durumu, saatimize her baktığımızda saatin kaç olduğunu anlama kabiliyetimizdir. Sezgi, anlama ve çıkarımı kapsayan akıl yürütme sayesinde ise kelime ve cümlelerin anlamını kavrarız. Akıl yürütme, inançlarımızı temellendirme yoluyla bize bilgi de sağlar. Örneğin “tüm *a*'lar *b*'dir ve tüm *b*'ler *c*'dir” ifadesinden “tüm *a*'lar *c*'dir” sonucunu doğru bir biçimde çıkarabiliriz (Audi, 2014:24). Ancak Audi, bu zihinsel durumları teorik rasyonalitenin özelliği olarak açıklar.



Belli ki pek çok durumda teorik ile pratik rasyonalite birbirinden ayırt edilemezdir (Harman, 2014:45). Örneğin lisans eğitimi için bir üniversite tercih etmek pratik bir karardır. Oysa bunun kararını vermeden önce hangi üniversitenin en iyisi olduğunu dair bilgiye sahip olmam gerekir ki bu da teoriktir. Benzer şekilde teorik rasyonalitenin alanı gibi görünen çelişme ve tutarsızlıktan uzak olmak isteyişimiz de aslında pratik alanla ilgilidir (Harman, 2014:50). Peki, neden araçsal, pratik ve teorik rasyonalite birbirinden kesin çizgilerle ayrılmış gibi kabul edilir? Felsefe tarihinde bu kabulden hareketle oluşturulan teorilerin örneklerini bulmak hiç de zor değildir. Ancak bu makale alanında tüm bu teorilerle hesaplaşmak mümkün değildir. Yine de şunu iddia etmemiz mümkün görünür: Araçsal rasyonalitenin verili olarak kabul ettiği tercih seti ve bu inanç setinin oluşumu aslında herhangi bir tercihin pratik alandaki başarısı üzerinde teorik olarak yeniden düşünmemiz sayesinde sete dahil edilir ve takip edilir. Diğer bir ifadeyle tercih setinin ve içindeki her bir alternatifi oluşumu her iki türden rasyonaliteyi gerekli kılar. Teorik olan pratikte deneyimlenir ve gerektiğinde revize edilir. Bu yönüyle tercihi setleri statik değildir. Çilek, elma ve kiraz örneğine dönersek iklim koşulları nedeniyle çileğin artık üretilmemesi nedeniyle en sevdiğimiz meyveler setinde değişiklik yapmamız gerekecektir. O halde pratikte vuku bulan mevcut durum, inanç setimizi değiştirebileceği için olması gereken doğru davranışı belirleyen, gerektiğinde eylemi sorgulayan ve anlamlandıran, inanç sistemi ile eylem arasında bir tutarlılığın olmasını önceleyen teorik rasyonalite, deneyimi göz ardı ederek bu kararı veremez. Diğer bir deyişle oluşturulan tercih seti pratik alandan tümüyle bağımsız kabul edilemez. Bunun tersi de doğrudur. Pratik rasyonalite öncelikle teorik olarak oluşturulmuş olan inançlarımızı test eder. Testin sonuçlarına göre hem teorik hem pratik rasyonalite revizyonda bulunur. Bu haliyle rasyonalitenin durağan ve statik değil dinamik bir süreç olduğunu da iddia edebiliriz.

Ayrıca neyin fayda verdiği ve neyin zarar verdiği konusu da karar ve eylem öncesinde yine değerlerin tespitini gerektirir. Herhangi bir yarar-zarar analizi belli bir değerler alanında yapılır. Hatta hesaplama ve sıralama esnasında yapılan basit sayısal işlemler de soyutlamayı ve teorik olarak işlemlerin bilgisini gerektirir. Aksi durumda araçsal rasyonalitenin karar ve davranışları önceden tahmin etme ve öngörme kapasitesi daralacaktır



(Hechter, 1994:323). Kısacası araçsal rasyonalite matematiksel işlemlere dayanarak formel bir analiz yaptığını iddia etse de pratik alanın dışında kalan normatif ilkelere başvurmadan bunu başarabilmesi mümkün görünmemektedir.

Sonuç

Sonuç olarak araçsal rasyonalitenin değerden bağımsız olduğu iddiasına yöneltilebilecek bir eleştiri, teorinin kendisinin değer bağımlı olduğunu göstermektedir. Ancak burada John Rawls'ın etkisiyle Christine Korsgaard tarafından savunulan ahlaki inşacılığı (*constructivism*) da savunuyor değiliz. Ahlaki inşacılık, rasyonalite ilkelerinin bireyden bağımsız bir gerçeklik alanı olduğuna karşı çıkararak metafizik nesnellik kriterlerini reddeder. Ahlaki sorulara cevaplar bulabiliriz; çünkü, ahlaki inşacılığa göre doğru düşünme ve müzakere süreçleri bize bu cevapları verebilir yetkinliktedir. Öte yandan rasyonaliteyi bir süreç olarak gören Korsgaard'ın bu tavrı, ilkelerin reddi anlamına gelmemektedir. Bilakis bu ilkeler, rasyonel akıl yürütme ve müzakere süreciyle tüm insanlara eşit bir biçimde açıktır. Böylece ahlaki inşacılık, hem ahlaki realizmi hem de şüphecî tavrı önlediğini iddia eder (Bagnoli, 2017). Asıl hedefi ise klasik rasyonalizmin cevap vermede başarısız olduğu şu problemi tespit edip sorunu giderebilmektir: Rasyonel olmaya yönelik bir arzum olmaksızın ahlaki yükümlülüklerin üzerimizde koşulsuz bir yetkiye sahip olduğunu iddia edebilir miyiz? Ahlaki inşacılığa göre Kant öncesi rasyonalizm bu soruyu açık bırakmaktadır. Kant ise bunu bireyin otonomluğu fikri ile cevaplayabilmekte ve böylece kategorik buyruğu zorunlu hale getirmektedir. Öyle ki kategorik buyruk sadece ahlaki bir prensip olmanın ötesine geçer ve eylemin de ilkesine dönüşür (Korsgaard, 2008: 12). Ancak tam da bu noktada inşacı görüş bizi değerlerin keyfiliği sorunu ile karşı karşıya bırakmaz mı? Şayet ahlaki realizmden bahsedemeyeceksek nesnellik iddiasını da askıya almamız gerekmez mi? İnşacı görüşe yönelik bu iki soru da daha ayrıntılı bir çalışmayı gerekli kılar.

Görülüyor ki ayırt etmeksizin tüm insanların rasyonel olduğu ve çıkarlarını maksimize ettiği varsayımlarının yanı sıra sıralılık, geçişlilik ve tutarlılık gibi ilkelerden hareket eden bir teorinin değerden bağımsız olduğu iddiası, bizi pek çok soruyla karşı karşıya bırakır. Çünkü en başta



bireyin rasyonel, sürekli menfaatini hesaplayan ve *homo economicus* olduğuna dair öne sürülen savın kendisi tecrübe ile ispatlanmamıştır. Nitekim tecrübe, insanların her zaman rasyonel olmadığını da gösterir. Öte yandan teorinin aksiyomları, normatif anlamda rasyonel ile irrasyonel arasında ayırım yapmakta ve tutarlı, geçişken ve tam olmayan tercihleri elemektedir. Bu da araçsal rasyonalitenin değer alanı ile ilişkisini yeniden düşünmeyi gerekli kılmaktadır.

Kaynaklar

- Anderson, E. (1995). *Value in Ethics and Economics*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Audi, R. (2004). Theoretical Rationality: Its Sources, Structure and Scoop. *The Oxford Handbook of Rationality* (Eds. A. R. Mele and P. Rawling). Oxford: Oxford University Press.
- Bagnoli, C. (2017). Constructivism in Metaethics. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. (Ed. E. N. Zalta). Erişim Tarihi: 27.08.2019. <https://plato.stanford.edu/archives/win2017/entries/constructivism-metaethics..>
- Dietrich, F. & List, C. (2013). Where do Preferences Come from? *International Journal of Game Theory*, 42 (3), 613-637.
- Dwyer, L. (1982). Value Freedom and the Scope of Economic Inquiry: I. Positivism's Standard View and the Political Economists. *The American Journal of Economics and Sociology*, 41 (2), 159-168.
- Elster, J. (1983). *Sour Grapes: Studies in the Subversion of Rationality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Frankena, W. K. (1967). Value and Valuation. *Encyclopedia of Philosophy*. 9 vols. (Ed. D. M. Borchert). Detroit, MI: Macmillan, 636-641.
- Harman, G. (2004). Practical Aspects of Theoretical Reasoning. *The Oxford Handbook of Rationality*. (Eds. A. R. Mele and P. Rawling). Oxford: Oxford University Press, 2004), 45.
- Hechter, M. (1994). The Role of Values in Rational Choice Theory. *Rationality and Society*, 6 (3), 318-333.
- Korsgaard, C. M. (2008). *The Constitution of Agency: Essays on Practical Reason and Moral Psychology*. New York: Oxford University Press.



- Lekka-Kowalik, A. (2010). Why Science Cannot be Value-Free Understanding the Rationality and Responsibility of Science. *Science and Engineering Ethics*, 16, 33-41.
- Morris, C. W. & Ripstein, A. (2007). Practical Reason and Preference. *Practical Rationality and Preference: Essays for David Gauthier*. (Eds. C. W. Morris and A. Ripstein). Cambridge: Cambridge University Press.
- Nickerson, R. S. (2008). *Aspects of Rationality: Reflections on What It Means To Be Rational and Whether We Are*. New York: Taylor & Francis.
- Rindova V. P. & Martins, L. L. (2018). Value Rationality and the Creation of Great Strategies. *Strategy Science*, 3 (1), 323-334.

Öz: Araçsal rasyonalite, özsel (substantive) rasyonaliteden tercihlerin sonuçlarını maksimize etmeye ve sonuca götüren araçlara odaklanması nedeniyle ayrılır. Araçsal ve özsel rasyonalite ayrımı, daha üst bir ayırım olan teorik ve pratik rasyonalite arasındaki ayırma dayanır. Teorik rasyonalite inançlarımız ve zihinsel süreçler ile pratik rasyonalite ise davranışlarımız ve yapıp etmelerimizle ilişkilidir. Teorik ve pratik rasyonalitenin birbirinden ayrımı genelde kabul edilmekle birlikte bu ayırımın gerekçesi ayırımın kendisi kadar net değildir. Bu makale, bu gerekçeyi irdelemeyi ve araçsal rasyonalitenin değerden bağımsız olup olmadığını sorgulamayı hedeflemektedir. Araçsal rasyonalitenin değer bağımlı olduğu gösterilebilirse teorik ve pratik rasyonalite alanlarının ilişkisi değer bağlamında yeniden ortaya konulabilecektir.

Anahtar Kelimeler: Rasyonalite, araçsal rasyonalite, pratik rasyonalite, rasyonalite ilkeleri, değer.



